

ДИСКУСИЯ

КРЪСТИТЕЛЯТ И ОТСТЪПНИКЪТ: КНЯЗ БОРИС I И ВЛАДИМИР-РАСАТЕ МЕЖДУ МИТА И РЕАЛНОСТТА.

Ивелин Иванов

Една от характерните особености в историческото съзнание на съвременните нации е битуването на множество митове и легенди, а един от най-продължително съществуващите и най-дълбоко вкоренените в историческото съзнание на българите е митът за Кръстителя – княз Борис I (852–889) и Отстъпника – неговият наследник княз Владимир (889–893).

Тази драматична история за противопоставянето между бащата-християнин и синът-езичник се ползва с широка популярност и се преподава като историческа истина и в наши дни. В резултат от това името и управлението на княз Владимир е пренебрегвано и омаловажавано, особено на фона на предходния владетел – Борис, и на следващия – Симеон. Популярността и виталността на тази история се крепи не само на оскъдните сведения от писмените извори, но и на дълбокия драматизъм в противопоставянето баща – син като защитници на две противоположни религиозни системи: християнството и езичеството. И тъй като историята и историческото предание носят както обективно-фактологически, така и възпитателен елемент, неизбежно стигаме до основателния въпрос доколко това отговаря на историческата истина и дали се потвърждава от достигналите до наши дни оскъдни и противоречиви свидетелства. Доколко реалният образ на княз Борис е олицетворение на идеалния владетел и от чия гледна точка? Доколко княз Владимир действа за възстановяването на езичеството, в каква степен нанася удар върху младата християнска църква в България и дали управлението му е провал?

Кръстителят: Фактите, легендата и реалността.

Налагането и утвърждаването на християнството като официална религия при хан/княз Борис (852–889; + 907) е един от най-интересните и драматични периоди в българската история. Разгръщайки страниците на писмените извори за епохата и историческите съчинения от Пайсий до тези на съвременните български историци, ние откриваме един двуполусен модел: от една страна, праведният, канонизиран от църквата княз Борис, а от друга, отстъпникът от християнската вяра иzakлеймяван както от църковните, така и от светските историци княз Владимир-Расате.

Както отбелязват по-голяма част от историците, хан Борис бил изправен пред трудна и сложна външнополитическа ситуация. Лавирайки между Немското кралство, Великоморавия и традиционния съперник Византия, ханът разбирал неизбежността от налагането на християнската религия, но причините за това решение били не само външнополитически, но и свързани с еволюцията на ханската власт и централизацията на управлението в страната. Без да описваме в подробности събитията, предшестващи християнизацията, ще се спрем на първо място на съюза с Източнофранкското, или Немското кралство, от 862–863 г. и свързаното с това обещание за приемане на християнството. Според някои изследователи, като проф. *В. Гюзелев*, тази клауза имала реални последици и те се изразявали в частично покръстване на населението в Североизточна България през 862–863 г. Всъщност съюзът с немците се оказал нетраен и по-точно недостатъчно ефективен. През 863 г. се случили три събития с важни последици за българите: Борис претърпял поражение във войната срещу сръбските племена, във войната с хърватите, а Византия се възползвала от сключения с арабите мир и навлязла с войски в Южна България. Тази поредица от военни неуспехи приключила с нов българо-византийски мирен договор от началото на 864 г., с който Борис приел условието за официална християнизация чрез Византия и Константинополската патриаршия и се покръстил през пролетта на 864 г. Фактът, че кръщението на владетеля било извършено бързо и тайно, в тясно обкръжение, свидетелства недвусмислено за силния натиск от страна на Византия и за непопулярността на поетите задължения сред българите. Оттук следва логичното предположение, че през пролетта на 864 г. Борис

приел този договор под натиска на обстоятелствата и че това не бил предварително подготвян, стратегически план. Той просто следвал поредица от неблагоприятни за България събития и процеси, които последвали бурния политически възход на ханството през първата половина на IX в. Действията на княз Борис още от самото начало на процеса на християнизация били съпроводени от опасения за вътрешна реакция и скоро те се превърнали в реалност. Кулминационният момент в недоволството от политиката на християнизация бил бунтът на 52-та боили, който избухнал през пролетта на 866 г. и който не бил потушен толкова лесно и безпроблемно, както това е представено в *Отговорите на папа Николай I на запитванията на българите* от 866 г. и в някои други извори.

Ако приемем цифрите от изворите, срещу Борис встанали 52-ма боили и обикновеното население от всичките *комитати*, докато князът бил подкрепен от 48¹. Друго противоречиво сведение е, че след потушаването на бунта князът наказал само водачите (не е ясно дали и целите им родове), а обикновеното население пуснал, т.е. обявил амнистия за обикновените бунтовници. Мисля, че тук съществува противоречие и алогичност в един крайно критичен за княза и за България момент. Единственият ясен извод е, че бунтът е бил масов и че е бил потушен трудно. Разделянето на участниците в две опростени социални категории – боили, т.е. знатни, и обикновено население не звучи реалистично и не отразява социалната и вътрешно-политическа реалност в България от средата на IX в. Дори и да приемем, че всички знатни участници били само 52-ма, но това съвсем не е масов бунт, който обхваща всички комитати на държавата. И не на последно място – каква е логиката за наказание само на боилите, като средната и дребна аристокрация – багаините и др. военно-административни лица, са помилвани заедно с обикновеното население. Като допълнителен аргумент бих изложил и съображението, че помилването при бунт срещу хана било в нарушение на традиционните закони и по никакъв начин не укрепвало властта на хана. Смятам, че историята за масовото помилване е продукт на християнската идеология, според която владетелят трябва да управлява с любов и състрадание, а не със сила и страх, но знаем, че властта на хана се е крепяла именно на сурово прилагани закони и на сакралността на неговата личност. Ето защо

тук бих предложил тезата, че в тези описания е представен идеализиран образ на Кръстителя, който е милостив и състрадателен към обикновеното население.

На следващо място бих се спрял на ролята на княз Борис в преговорите за самостоятелна българска църква. Тук голяма част от изследванията акцентуват върху ролята на княза и на българските инициативи като отправна точка и център в преговорите по българския църковен въпрос в периода 866–878 г. Широко разпространено е мнението, че в тези преговори се наблюдава дълбоко неразбиране и липса на дипломатични умения от страна на римските папи Николай I, Адриан II и Йоан VIII, но анализът на тези събития поражда въпроса доколко княз Борис и българската политика са били в центъра на събитията и доколко са провокирали и насочвали хода на преговорите с папството и с Константинопол?

Във всички наши, български изследвания се дава едностранчива оценка на политиката на папите Николай I, Адриан II и Йоан VIII по българския църковен въпрос: тя с определя като непоследователна, неадекватна, праволинейна, като стремеж към доминиране и господство. Смятам, че тази гледна точка не е обективна, тъй като папската политика по това време се влияела от много и сложно преплитачи се фактори, които не включвали не само България и Византия, но и Западнофранското кралство, Източнофранкското кралство, италианските херцози и сарацините в Сицилия и Италия.

На първо място бих посочил, че инициативата на владетеля за преговори с папството е пряко свързана с бунта от 865 г. (според някои историци 866 г.), който определено бил с антивизантийска насоченост. За това говори и фактът, че византийското духовенство в страната отказало да даде покаяние на оцелелите бунтовници. В този смисъл ходът на княза на Запад, към Рим, бил напълно логичен, тъй като обратното би означавало пълно несъобразяване с широките обществените настроения. Първите български пратеници пристигнали в Рим на 29 август 866 г. и с това започнали продължителни преговори, които не довели до трайно приобщаване на България към лоното на Светия престол. Според дълбоко вкоренените представи, основните причини за това били неадекватните действия на папството, както и гъвкавата политика на византийския император Василий I след 867 г. Мисля, че

второто твърдение в голяма степен отговаря на истината, но доколко обективно е първото?

Следвайки хода на преговорите между Борис и Рим, би трябвало да се съобразяваме и да отчитаме не само папската доктрина за върховенство на духовната власт над светската, но и още три важни фактора. Първият е свързан с претенциите за църковно влияние на Балканите, вторият – с позициите на папството в Апенинския полуостров в средата и втората половина на IX в., а третият – с отношенията между папството и другите големи сили в Европа по това време. Разсъждавайки върху първият аспект или основателността на папско влияние в българските земи от канонична гледна точка, можем да отбележим обективните трудности в следването на такива стремежи. През 731 г. бил отбелязан край на папската юрисдикция над Илирик или западните части на Балканите и както Николай I, така и неговите приемници разбирали добре, че дори в най-добрия за Рим вариант – установяване на влияние в България, папството ще се изправи пред ожесточен конфликт и разрыв с източните патриаршии начело с Константинополската. Приемлив ли е бил за папството такъв развой?

Отговор на този въпрос може да даде анализът на политическата ситуация в Италия, в Западна Европа и на Балканите. В отговор на този въпрос ще се върнем към 846 г., когато сарацински пирати достигнали в набезите си до самия град Рим и плячкосали и опожарили базиликата “Св. Петър”, която по това време се намирала извън крепостните стени. Папството потърсило помощта на франкския император Лотар I, който воювал срещу сарацините през 847 г., но без успех, тъй като за ефективни действия бил необходим и добре екипиран военен флот. От този момент в папската политика се намесил още един фактор, който често играел най-важна роля при вземането на ключови решения. Това били сарацините от Сицилия и Южна Италия, които заплашвали пряко Централна и Северна Италия, както и самата папска държава. Въпреки че папа Лъв IV (847–848) организирил и финансирил изграждането на стена около базиликата и така тя била включена в чертите на укрепения град, нападенията на арабските пирати продължили и през 851–852 г. те разграбили абатствата “Монте Касино” и “Св. Винцент от Волтурно”². През 867 г. император Людовик II (855–875) обсадил сарацините в Бари, но не успял да ги сломи

поради липсата на флот. Ето защо той се опитал да осигури подкрепата на византийския флот чрез съюз с новия император Василий I и брак на дъщеря си Ерменгарда със сина на византийския император³. Флотът се появил в Бари, но тъй като бракът не се осъществил, корабите отплавали и обсадата се удължила. След много преमेждия и помощ от хърватите, Бари бил превзет на 2 февруари 871 г. Този епизод от сблъсъка с арабите в Южна Италия показва една от причините, поради която Николай I и Адриан II променяли активността и позициите си по българския църковен въпрос. Отблъскването на арабите-пирати налагало временен компромис с Византия. Възможност за такова затопляне в отношенията се появила през есента на 867 г., когато на византийския престол се изкачил Василий I, който свалил патриарх Фотий и започнал преговори с Рим. Показателен за това е и фактът, че на 22 февруари 868 г. новият папа Адриан II приел официално в Рим византийските мисионери във Великоморавия – Кирил и Методий. Всичко това поставяло на преден план сигурността на папските владения в Централна Италия и нуждата от военен съюз с Византия, която също имала политически интереси на полуострова а това изисквало много деликатни действия по българския църковен въпрос. Осъзнавайки това, император Василий I и константинополският патриарх Игнатий започнали тайни преговори с цел окончателното привличане на Борис в лоното на източното православие и *Pax Byzantinica*. В така описаната политическа обстановка, и поради редица други причини, България се оказала второстепенна цел за папската дипломация. Ето защо, връщайки се към началото на преговорите от 866 г., предлагам следната теза.

Мисля, че още в самото начало на преговорите папа Николай I е осъзнавал ясно, че не може да си позволи борба с Константинопол за влияние в България докрай и на всяка цена. Тук можем да предположим, че стъпката от страна на Борис дала силен коз в борбата за възстановяване и утвърждаване на папското влияние в други спорни територии, като Великоморавия и Илирик. Същност папата е приел предизвикателството и започнал тази дипломатическа игра, за да спечели по-добри позиции в съперничеството с Константинополската църква. Ето защо не праволинейността в следването на принципа на папо-цезаризма, а арабската заплаха в Италия, интересите във Велико-

моравия и бившата провинция Илирик и промяната във Византия през 867 г. били истинските причини за застоя и провалянето на българо-римските преговори. Ако папството искало византийска помощ срещу арабите и позиции в споменатите по-горе територии, трябвало да изостави активните преговори с българите. Дълбоко се съмнявам, че папа Николай I е имал намерение да довежда тези преговори докрай, тъй като с това би предизвикал схизма, а той е бил напълно наясно с политическите последствия. В хода на тези разсъждения можем да приемем, че българският владетел Борис осъзнал окончателно това при поредния отказ на папа Адриан II в преговорите за български архиепископ и поел по пътя на тайни преговори с Византия, следвайки най-реалистичния вариант. Тук не можем да отречем дипломатическите качества на княз Борис, който осъзнал сложността на тази голяма дипломатическа игра. Формално той не скъсал отношенията с папството, тъй като използвал това като коз в предварителните преговори с Константинопол, а решенията на VIII Вселенски събор от февруари 870 г. се превърнали в официална санкция на резултатите от тези преговори. Все пак, негативната реакция на представителите на Рим при дебатите на събора води до предположението, че най-добра в ситуацията се оказала византийската дипломация, която явно имала споразумение с папството за временно отлагане на българския въпрос след 867 г., докато в същото време тайно преговаряла с Борис за приличането му към Константинопол. Ето защо е доста трудно да определим княз Борис I като победител в тази дипломатическа игра. В същото време би било необективно да посочим папството като победената страна, тъй като българският църковен въпрос бил само елемент от общата църковно-политическа картина в Европа.

В обобщение на всичко това бих отбелязал, че оценката на княз Борис като изключителен дипломат и държавник може да бъде оспорена. Проследявайки процеса на християнизация до официалното определяне на статута на българската църква, стигаме до заключение за активни и целенасочени опити на княза да следва и насочва събитията и процесите, но не винаги успешно. Всъщност княз Борис бил владетел с добри, но не и изключителни дипломатически качества.

Отстъпникът: Фактите, легендата и реалността.

В пълна противоположност на мита за Кръстителя е битуваният в историографията и в масовото съзнание образ на Отстъпника – княз Владимир. Един от основателите на модерната българска историопис – проф. Васил Златарски, приема безкритично написаното от абат Регинон, че Расате “...далеч отстъпвал на баща си ....., почнал да се занимава с лов, да прекарва времето си в пиянство, гощавки и разпуснато, и с всички средства да подканя новопокръстения народ към езическите обреди...”⁴ Следвайки така представената от абата теза, проф. Златарски смята, че “...част от болярството се възползвала от неговия слаб характер и разпуснат живот...”⁵. Темата за управлението на този български владетел присъства и в изследвания на Ю. Трифонов⁶, В. Гюзелев⁷, И. Божилов⁸, Е. Георгиев⁹ и П. Стефанов¹⁰. Въпреки някои различия, надделява мнението за слабо и нестабилно управление. Подобна е и позицията на Г. Владимиров, според който мненията за водена от княз Владимир политика за реставрация на прабългарската, езическа религия са безпочвени, но “...безпътствието и лошият пример на княза са водели новопокръстеното княжество към бездната на анархията.”¹¹

Но нека се спрем върху оскъдните факти за управлението на този владетел. Едно от свидетелствата е свързано с външнополитическата промяна от 892 г., когато според *Annales Fuldenses*, България била посетена от пратеници на немския крал Арнулф (887–899), които предложили съвместен съюз срещу Великоморавия¹². Според В. Гюзелев, договорът на Владимир с крал Арнулф от 892 г. бил първата погрешна крачка, тъй като застрашил мира с Византия¹³. Ако приемем това за вярно, то как ще изтълкуваме факта, че само две години по-късно Симеон започнал война срещу Византия и това не се приема със същото критично отношение от изследователите. Явно тук се сблъскваме с двоен стандарт при оценката на събитията, и този двоен стандарт е силно повлиян от църковната книжнина. Освен това в *Annales Fuldenses* недвусмислено е отбелязано, че през 882 г. българите нахлули в Моравия срещу княз Светополк (870–894), подкрепяни от немския крал Арнулф (887–899), а непосредствено след това се разказва за възстановяването на мирния договор между Арнулф и Владимир Расате през пролетта на 892 г.¹⁴ Оттук става ясно, че княз Борис също

е провеждал враждебна политика спрямо Великоморавия, разчитайки на мира с Немското кралство и в този смисъл обвинението, че възстановяването на договора с Немското кралство при Расате е грешка, е необосновано. Защо и по каква логика същите действия от страна на Борис или Симеон се приемат като разумен ход, а от страна на Владимир-Расате се оценяват като грешка? Това твърдение следва от грешната нагласа, че една от основните причина за свалянето на Расате от престола е в неудачната му външна политика, която приела антивизантийска насоченост.

Ако наистина преговорите от 892 г. са завършили с договор с крал Арнулф и папа Формоза срещу Великоморавия, той наистина застрашавал византийските интереси. При издигането си на папския престол папа Формоза отправил предложение към немския крал и през февруари 896 г. Арнулф бил коронован за император¹⁵. Връщайки се към 892–893 г., можем да се опитаме да обясним защо тези действия на Владимир-Расате застрашили силно византийските интереси. Явно византийската дипломация е реагирала бързо и решително, тъй като амбициозният Формоза, войнственият Арнулф и непридвидимият Расате били опасна комбинация. Формоза познавал много добре България, бил предпочитан в миналото от Борис за български архиепископ (*примас*) и съюзът му с българите не вешаел добро за византийските интереси в България и във Великоморавия. Логично е да предположим, че Византия подкрепила заговора срещу Владимир-Расате и че най-вероятно Симеон е бил удобният нов владетел с византийско възпитание. Впоследствие Империята се оказала пред още по-силен противник, но това е един от многото примери за иронията в хода на историята. Следвайки гореизложените доводи, бих обошил, че определянето на княз Владимир като неуспешен владетел не отговаря на обективната истина.

Отстъпничество или опит за религиозна толерантност?!

На следващо място бих искал да насоча анализа към вътрешната политика на Расате и към обвиненията в преследване на християнството. Още в самото начало бих отбелязал, че липсват преки и категорични сведения за гонения с изключения на тези, дадени от *Лиутпранд*, че "...предпочел да следва по-скоро Юлиан Отстъпника, отколкото преблажения Петър". В надпис под изображението на

княз Борис I в църквата “Санта Мария ди Оронто” във Верона е записано следното : “...Но тъй като поквареният от безверие негов син **принасял жертви на идолите, бащата, разпален от религиозна ревност, си възвърнал царството, нападнал сина си, заловил го, избол му очите, хвърлил го в тъмница...**”¹⁶ Според *Reginonis Chronicon* “...Не след дълго време по Божие внушение той [княз Борис – б.м.] изоставил земното царство, за да царува вечно с Христа на небето; и като поставил на своето място за княз постария си син, подстригал се, приел одеждата на светото подвижничество и станал монах, предавайки се денонощно милосърдие, бдение и молитви. Между това неговият син, когото той поставил за княз и който далеч отстъпвал от баща си по ревност и деятелност, почнал да върши грабежи, да прекарва времето си в пианство, пиршества и разврат и с всички средства да възвръща новопокръстения народ към езическите обреди. Когато баща му узнал това, възпламенен от силен гняв, свалил монашеската дреха, отново препасал военния пояс, облякъл царските дрехи и като взел със себе си тия, които се бояли от Бога, опгълчил се срещу сина си. Скоро без особено затруднение той го заловил, извадил му очите и го пратил в затвора...”¹⁷ В същото време, в домашен извор – “Чудото на св. Георги с българина” е отбелязано, че “...Симеон свали брата си и се покачи на престола...”¹⁸ Явно съществуват сериозни противоречия между изворите и въпросът е кой отразява най-точно реалността. Подобни сведения срещаме и в една беседа на Презвитер Константин, в която той поучава: “...да изпълняваме неговите [на Бога] заповеди и да го славим боголепно, без да се боим от царя, без да изпитваме страх от князете, без да се срамуваме от велможите. Но дори и да бъдем подложени на гонение, дори и мъки да ни предстоят, дори и принуда да ни наложат – да не се боим...”¹⁹, но съществуват мнения, че в тази беседа става въпрос не за настъпило гонение, а за евентуална възможност от него. Според друг писмен извор, проповед от пролетта на 893 г., князът наказвал без съдебно разследване, по празни слухове и под влияние на свои приближени, но той бил длъжен да учи поданиците си на християнския закон²⁰. Явно тук се отправя критика към княза, който съдел по друг, нехристиянски закон и логично е това да е било

обичайното, езическо право. Според много изследователи, може да се приеме, че при княз Владимир са били извършвани демонтаж или преустройства на църкви, но показателен е фактът, че единствената точно датирана църква е от края на IX в. и е осветена през 889 г. Освен това, археолозите не откриват строеж на нови езически капища при управлението на този владетел.

Анализът на тези писмени и археологически свидетелства води до извода, че по-надеждни са домашните писмени и археологическите извори. Най-сигурните сведения сочат, че княз Владимир е бил свален чрез преврат и че в този преврат са участвали Борис и Симеон. Понесигурните сведения са, че отдава предпочитание на езичеството и съди по други, вероятно старите, езически закони. Всъщност, ако Владимир е разрешил връщането към старата религия, към която се върнал и самия той, то логично е той да е съдил по старите закони, а известно е че ханът в езическа България е имал правомощия и на съдия. Въз основа на това можем да изградим следната хипотеза.

Можем да приемем, че князът не е вършил масови гонения срещу християните, а е водил политика на религиозна толерантност или едновременно съществуване на християнство и езичество. Основната цел била да успокои недоволството и напрежението след насилствената християнизация и принудителното отстраняване на много боилски родове от властта, тъй като това недоволство съвсем не било потушено напълно със смазването на бунта от 866 г. Противно на очакванията на Владимир, тези действия довели не до успокояване, а до нагнетяване на ново напрежение и остри противоречия между новата аристокрация и лишени от властта прабългарски и славянски родове²¹. Това най-вероятно е основната причина за заговора и свалянето на Расате, а не както сочат някои извори неговата безнравственост, грабежи, пиянство и разврат. Истинската причина е, че действията на Расате заплашили позициите, властта и богатствата на новата аристокрация, която била обвързана и защитавала новата религия и силно централизирания държавен модел. Независимо от успешния преврат, новият владетел Симеон осъзнавал силата на недоволството и огромното напрежение в обществото. Въвеждането на славянския език в богослужението, т.е. ограничаването на византийското влияние в Църквата и войната с Византия от 894 г., непосред-

ствено след изтичането на 30-годишния мирен договор, били действия, насочени към успокояването на това недоволство и насочването му навън.

Всичко гореизложено води до заключението, че възприемането на княз Борис и княз Владимир като противостоящи исторически фигури, олицетворяващи положителни и отрицателни характеристики, не отговаря на историческата действителност и носи характерните черти на историческия мит. Противопоставянето Кръстител – Отстъпник има дълбоки традиции в късната Римска империя и копира владетелите-антиподи Костантин и Юлиан Отстъпник. Този мит бил създаден и наложен от християнската, църковна историография и оформил популярната представа за сложните противоречия в новопокръстена България в края на IX в. Към това можем да добавим и твърдението, че възприемайки позицията за експанзия на римските папи за духовно владичество над българите, модерната светска историография съзнателно или не следва внушенията на църковната. В основата му е заложен православен антикатолицизъм, в който откриваме византийското духовно-политическо наследство.

БЕЛЕЖКИ

¹ Annales Bertiniani. Латински извори за българската история (ЛИБИ). Т. 2, С., 1960, с. 288.

² The Cambridge Medieval History, Vol. III, Cambridge University Press, 1964, pp. 48–49.

³ Ibid.

⁴ Reginonis Chronicon. ЛИБИ, Т.2, с. 307. *“...Между това неговият син, когото той поставил за княз и който далеч отстъпвал на баща си по ревност и деятелност, почнал да върши грабежи, да прекарва времето си в пианство, пиршества и разврат и с всички средства да възвръща новопъкръстения народ към езическите обреди...”*

⁵ **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т.1, Ч.2., С., 1994, с. 247.

⁶ **Трифонов, Ю.** Достоверен ли е разказът за ослепяването на Борисовия син Владимир? – Училищен преглед, 1927, кн. 5–6, 864–890.

⁷ **Гюзелев, В.** Княз Борис I. С., 1969, 459–469.

⁸ **Божилов, И.** Цар Симеон Велики. С., 1983, с.38-40.

⁹ **Георгиев, Е.** Интронизирането на цар Симеон. – *Paleobulgarica*, 1991, 3, с. 10–17.

¹⁰ **Стефанов, П.** Юлиан Отстъпник и Владимир Расате. – В: 1100 години Преслав. Шумен, 1995, I, с. 227–235.

¹¹ **Владимиров, Г.** Управлението на Владимир-Расате (889–893) – опит за критичен коментар. – История, 1997, кн. 3–4, с. 89; **Владимиров, Г.** Византийско-българският културен диалог в светлината на едно наказание. – Минало, 1998, кн. 3, с. 15–19.

¹² *Annales Fuldenses*. ЛИБИ, Т.2, С., 1960, с. 46–47. Виж: **Eggers, M.** Die Flußfahrt ostfränkischer Gesandter von Siscia nach Bulgarien (892) in weiterem historischem Kontext. – *Südost-Forschungen*, 63–64, 2004–2005, 1–17.

¹³ **Гюзелев, В.** 1960, с.460.

¹⁴ *Annales Fuldenses*. ЛИБИ, Т. П., С., 1960, с. 46. “... Когато узнал за това, княз Светополк изпратил пратеници при Арнулф и му заявил: “Ти поддържаш моите неприятели; ако ти не ги отстраниш, аз не ще свържа с тебе мир”. Той му обърна внимание и върху друг един случай, казвайки: “Твоите хора лукаво се съюзиха с българите срещу моя живот, а и срещу моето княжество (българите били опустошили княжеството му през миналата година); желая да ми докажеш под клетва, че това не е вярно”. На това Арнулф му отговорил, че никога не ще изпълни нито едно от тези искания. За възобновяването на договора с анти-моравска и косвено антивизантийска насоченост виж: *Annales Fuldenses* ЛИБИ, Т. П., С., 1960, с. 47.

¹⁵ *The Cambridge Medieval History...*, pp. 65–66.

¹⁶ Цит по **Гюзелев, В.** 1960, с. 5.

¹⁷ *Reginonis Chronicon*. ЛИБИ, Т. П., С., 1960, 306–307.

¹⁸ **Дуйчев, И.** Из старата българска книжнина. С., 1940, Кн. I, с. 71.

¹⁹ **Трифонов, Ю.** Бележки върху Учителното евангелие на епископа Константина, Сборник в част на В. Н. Златарски, С., 1925, с. 268–270.

²⁰ **Чанева-Дечевска, Н.** Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980, с. 17.

²¹ Тук споделям мнението на Пламен Павлов, че в бунта срещу владетеля Борис най-вероятно са участвали и славяни и славянска аристокрация и че в тези събития се проявяват остри противоречия между засилващата се централна власт и провинциалните родово-племенни структури. Виж: **Павлов, П.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. Велико Търново, 2000.